

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

УДК 159.922.73:
614.876

МАКСИМОВ М.В.

кандидат психологічних наук, асистент
кафедри психології розвитку Київського
національного університету імені Тараса
Шевченка, м.Київ

Стаття присвячена висвітленню проблеми ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Показано, що важливою умовою ефективності процесу адаптації підлітків в соціально позитивному середовищі є включення їх у творчу діяльність. Представлено програму соціального супроводу підлітків, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Ключові слова: *неповнолітні правопорушники, ресоціалізація, творча діяльність, підлітки, соціальний супровід, особистість..*

ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОЦЕССА РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ

Статья освещает проблемы несовершеннолетних правонарушителей. Показано, что важным условием эффективности процесса адаптации подростков в социально положительной среде является включение их в творческую деятельность. Представлена программа социального сопровождения подростков, освободившихся из мест лишения свободы.

Ключевые слова: *несовершеннолетние правонарушители, ресоциализация, творческая деятельность, подростки, социальное сопровождение, личность.*

Останнім часом в нашому суспільстві відбуваються складні процеси, пов'язані із загостренням соціальної ситуації в країні. Це так або інакше, відбиваються на людях, їх фізичному, психічному, матеріально-фінансовому благополуччі. Особливо гостро на ці зміни реагують діти і підлітки. Одним з проявів реагування підлітків на зміни, що відбуваються, є правопорушення.

Проблема правопорушень неповнолітніх тривожить більшість населення нашої країни. Вирішенням проблем попередження правопорушень займаються здебільшого органи внутрішніх справ, судочинства і інших правових структур. Разом з цим, необхідно, окрім вищевказаних організацій, включати в роботу з неповнолітніми правопорушниками психологів, педагогів, фахівців соціальної роботи. У разі підліткової злочинності потрібний інший підхід, ніж у випадку з дорослими людьми. Необхідно враховувати психічні і фізіологічні особливості підлітка, пов'язані з періодом статевого дозрівання. Крім цього, звичайно, політика захисту неповнолітніх від кримінальної субкультури, що є в місцях позбавлення волі й подальшого залучення їх в злочинну діяльність, коли вони вже відбули покарання, повинна відповідати ідеї справедливості.

У підлітковому віці відбувається певна переоцінка цінностей, міняється відношення до власної особистості. Підліток в перехідному віці стає занадто чутливим і запальним. Занадто жорстке звернення батьків до підлітка призводить іноді до втечі з дому або навіть до самогубства.

Л.І. Божович [1] відмічала, що в ході розвитку особистості підлітків виникають наступні дві особливості: їх пильну увагу привертають питання, пов'язані з нормами і правилами суспільної поведінки і стосунків між людьми; у підлітків починають складатися стійкі і незалежні від зовнішніх впливів моральні погляди, судження, оцінки. Причому в тих випадках, коли моральні вимоги і оцінки тієї або іншої підліткової групи, що виникають під впливом власного (нерідко спотвореного) досвіду не співпадають з вимогами дорослих, підлітки часто наслідують моральні норми, прийняті в їх середовищі, а не мораль дорослих.

В соціальному плані підліткова фаза - це продовження первинної соціалізації. Тут потреба в емансипації вступає в протиріччя з реальним соціальним статусом дитини: практично усі підлітки цього віку - школярі, які знаходяться на утриманні батьків (чи держави, або інших осіб, прийомних батьків тощо).

Разом з цим, у підлітка виникає прагнення до самоствердження себе як особи рівної дорослому; вимога, щоб на нього зважали, поважали його думку. Неповнолітній засвоює зовнішню дорослу атрибутику поведінки - в манері одягатися, говорити, починає палити, вживати спиртні напої і так далі. Для хлопчиків характерне прагнення мати якості "крутого хлопця", з кіно і телепередач. Звідси прагнення демонструвати фізичну силу, мужність, розкутість.

Перші прояви почуття дорослості з'являються тоді, коли ще задовго до фізичних трансформацій підліток виконує "дорослі" обов'язки - ходить в магазин, сидить з молодшим братом та ін. У цей момент в соціальну дорослість починає "входити" дорослість психологічна.

Другим джерелом почуття дорослості є входження дитини в неформальні різновікові групи, де ініціатива спілкування належить старшим за віком. Таке спілкування швидко призводить до дорослішання, оскільки міняються тема і зміст контактів.

Третє джерело - самостійне встановлення ідентифікації між собою і навколишнім світом. Зважаючи на схожість і відмінність, підліток іноді адекватно, іноді неадекватно визначає напрям своєї дорослості. Багато підлітків реалізують це почуття соціально схвалюваними способами - добре і старанно вчать, займаються спортом, творчою діяльністю, направляють свою активність і енергію на благо собі і оточуючим.

Проте, разом з цими способами довести свою дорослість і

завоювати гідне місце в соціумі, підлітки часто прагнуть добитися авторитету за допомогою негативних форм поведінки. Звідси численні приклади участі підлітків в групових хуліганствах, звалтуваннях або крадіжках. Зауважимо, що такі вчинки вони здійснюють здебільшого під впливом групи, щоб не уславитися бязгузом або зрадником.

Наступна особливість перехідного віку - сильна душевна вразливість. Підліткам властиво абсолютизувати безвихідь тієї або іншої критичної або конфліктної ситуації. Потреба в спілкуванні, будучи незадоволеною, викликає гостре почуття самотності, яке сприймається, як неминуче.

Життєві труднощі, особливо приниження гідності в період самоствердження, неможливість задоволення потреби в повазі, в праві приймати власні рішення, переживання фрустрації через названі обставини часом заганяють юну людину у безвихідь і навіть призводять до думки про те, що вирішити зазначені проблеми можна тільки шляхом відходу з життя або до девіантної поведінки, що веде до правопорушень.

Багато учених встановили взаємозв'язок між девіантною поведінкою підлітків і рівнем їх самооцінки. За даними цих досліджень [6], зниження поваги до себе статистично пов'язано з усіма видами девіантної поведінки - приналежністю до злочинних груп, здійсненням правопорушень, пияцтвом і вживанням наркотиків, різними проявами агресії, суїцидальною поведінкою і невротичними розладами. Зокрема, низька самоповага сприяє здійсненню антигромадських вчинків, бо, беручи участь в групах з антисоціальною спрямованістю, тобто здійснюючи протиправні дії, підліток намагається підвищити тим самим свій психологічний статус у однолітків, знайти такі способи самоствердження, які не схвалюються в так званому соціальному позитивному середовищі.

Дослідники відмічають хворобливо агресивне ставлення неповнолітніх правопорушників до тих своїх однолітків, які мають високу, навіть цілком заслужену в позитивному плані самооцінку.

Таким чином, підлітковий (критичний) вік повний різних протиріч і хоча цей період досить короткочасний, він багато в чому визначає усе подальше життя людини. Неповнолітній в цьому віці уразливий і схильний до негативних поведінкових проявів. Разом з цим, на формування криміногенної мотивації впливає не тільки вік й особистісні особливості, але й цілий комплекс чинників. Без знання цих чинників недоцільно міркувати про переваги профілактики рецидивної злочинності і про особливості роботи з неповнолітніми правопорушниками, схильних до здійснення повторних правопорушень. Основною проблемою профілактики рецидивної злочинності неповнолітніх в сучасних умовах являється знаходжен-

ня правильних, ефективних методів зміни поведінки неповнолітніх правопорушників з асоціальної на соціально прийнятну, тобто соціально адаптовану. Адаптація – це процес пристосування людини до умов зовнішнього (соціального) середовища, що змінилися. Проте, разом з пристосувальною функцією людині властиві творча і руйнівна функції, що істотно впливають на її взаємодію з навколишньою природою, соціумом, самим собою. Здатність людини до творчої діяльності, перетворенню навколишньої дійсності і самого себе сучасні зарубіжні і вітчизняні психологи називають креативністю. Під креативністю в психологічних дослідженнях [3] розуміють комплекс інтелектуальних і особистісних особливостей індивіда, що сприяють самостійному висуненню проблем, генеруванню великої кількості оригінальних ідей і нешаблонному їх рішенню.

Особистісні механізми, що забезпечують саморозвиток і творче самовдосконалення людини в процесі життєдіяльності, визначають етапи творчого розвитку особистості: пропедевтичний, базовий, автокреативний. У сфері освіти підростаючого покоління С.І.Гессен [2] в якості таких етапів виділяє основні східці моральної освіти: ступінь аномії, або теорію дошкільної освіти; ступінь гетерономії, або теорію школи; ступінь вільної самоосвіти (автономії), або теорію позашкільної освіти.

Креативність як потенційно перетворююча характеристика особистості полягає в інтелектуальній активності, парадоксальності мислення, стійкій мотивації на пошук і знаходження ефективних рішень різноманітних життєвих проблем. Розвиваючий потенціал креативності стимулює особу готуватися до особливостей життєдіяльності в умовах, що постійно змінюються: організаційних, соціально-психологічних, духовно-моральних. Креативність виступає потенційною здатністю до самореалізації.

Потреба в творчому самовираженні, в самореалізації стає домінуючою ціннісною орієнтацією дитини вже в підлітковому віці. Самореалізація здійснюється в адаптивній, репродуктивній, евристичній і креативній формах [7].

Підготовка фахівців соціальних працівників – психологів та педагогів тощо для роботи з неповнолітніми правопорушниками полягає насамперед у розуміння ними необхідності зміни адаптивної парадигми на творчу. Поки такої зміни не відбувається, девіантні прояви у поведінці соціально дезадаптованого підлітка посилюється, оскільки механізми пристосування у нього не ефективні. Це фактично стає джерелом тривоги, стресу, а іноді і руйнує здоров'я. В тому разі, якщо вихователі діють лише в парадигмі адаптивності, дитина накопичує цілий комплекс невротичних компонентів, які надалі серйозно гальмують розвиток особистості. Зазначений хід розвитку зумовлений порушенням відчуття безпеки, що притаманно непо-

внолітнім правопорушникам. Ступінь руйнації почуття безпеки залежить від ступеню травматичності життєвого досвіду дитини. Тут можна говорити про так званий «невроз перевищених адаптаційних можливостей», коли людина, намагаючись пристосуватися до умов середовища, що міняються, просто не встигає за змінами.

Якщо йдеться про дорослих, то подоланню вищеназваних невротичних компонентів власного внутрішнього світу сприяє, разом з рефлексією, яку можна охарактеризувати як «працю душі», креативність в її широкому розумінні загальної можливості і здатності кожної людини до творчості. Таким чином, креативність як інтеграційна якість особи забезпечує мотиваційно-творчу активність, продуктивність мислення, інноваційність діяльності. Стосовно праці, креативність особи може проявлятися в різних видах діяльності: виробничій, художній, у викладанні, комунікативній співпраці тощо.

В процесі творчості (наукової, художньої) людина вкладає в матеріал дещо, що не зводиться до трудових операцій або логічного висновку, тобто свої певні можливості, виражає зрештою деякі аспекти своєї особистості. Саме цей факт надає продуктам творчості додаткову цінність порівняно з продуктами простого виробництва.

Розвиток творчої особистості в цілому передбачає як розвиток творчої компетентності, так і розвиток інших характеристик і здібностей особи: інтелект, уява, креативність. До речі, згідно з думкою А. Маслоу [7], креативність тобто творча спрямованість, є природженою, отже вона властива усім. Але з часом ця здатність втрачається у більшості під несприятливим впливом оточуючих. Тому, при правильному, продуманому створенні сприятливого середовища формується креативність, яку можна розвивати, наснажувати, що в свою чергу дасть неповнолітнім правопорушникам поштовх до успішної соціальної адаптації, тобто расоціалізації.

Творчість - норма людського буття. Творчі здібності є в усіх, але творчий «генетичний скарб» сам по собі не відкриється, поки не виникне потреба у суспільства і не з'явиться можливість реалізації свого творчого потенціалу у особи. При цьому, головне - не лише розвиток здібностей людини, а й створення у неї мотивації на творчість і допомога їй в оволодінні технологією творчої праці. З огляду на контингент наших досліджуваних, роль соціального середовища, тобто соціальних працівників і психологів полягала, насамперед у переконанні підлітків в природності процесу творчості, навчання дітей творчості та забезпеченні їх технологіями творчої роботи.

В ході розробки програми роботи з неповнолітніми правопорушниками, ми виходили з припущення про те, що саме творча діяльність дасть можливість якісних перетворень в їх особистості, значно важливіших ніж просто навчання їх адаптивній поведінці. Ми спирались на принцип системного підходу, що орієнтує дослідження

на розкриття цілісності об'єкту, виявлення його внутрішніх зв'язків і стосунків; на принцип особистісного підходу, що припускає ставлення до підлітка як до особистості, як до самосвідомого суб'єкта власного розвитку, як до суб'єкта розвиваючої взаємодії. Важливим також є принцип діяльнісного підходу, який пов'язаний з фундаментальним науковим положенням про те, що розвиток особистості відбувається тільки в діяльності. Діяльнісний підхід дозволяє розкрити цілі, засоби взаємодії, взаємообумовленість усіх учасників цього процесу, а також результат психолого-педагогічної профілактики девіантності. Цими принципами ми керувалися при моделюванні процесу адаптації підлітків, які скоїли правопорушення до умов сучасного життя, а отже й попередження рецидиву їх девіантної поведінки.

Для результативної боротьби з дитячою злочинністю потрібний чіткий план заходів, спрямований на профілактику вчинення первинних і повторних правопорушень серед неповнолітніх. В ході реалізації цього плану, фахівці, зокрема психологи створюють конкретні програми впливу на неповнолітніх, на різних етапах взаємодії з ним. Це можуть бути: визначення соціально-психологічного портрета неповнолітнього; створення і реалізація індивідуальної реабілітаційної програми роботи з неповнолітніми, що вчинили правопорушення, реалізація соціального супроводу неповнолітнього і його сім'ї і тощо [8].

Допомога неповнолітньому в зміні соціального середовища, індивідуальний підхід в рішенні глибинних причин девіантної поведінки, що штовхнули неповнолітнього на порушення закону, - це одні з головних дій психолога та фахівця з соціальної роботи у вирішенні проблем подолання правопорушень серед неповнолітніх.

До найважливіших технологій соціальної роботи в роботі з неповнолітніми правопорушниками відносять: діагностику, профілактику, адаптацію, реабілітацію, корекцію, соціальну терапію.

В рамках нашого дослідження проблеми профілактики рецидиву правопорушень неповнолітніх передбачала реалізація наступних завдань: створення умов для творчого розвитку, соціально корисної зайнятості підлітків, що знаходяться у важкій життєвій ситуації; розробка методик і технологій забезпечення творчої діяльності неповнолітніх правопорушників; впровадження нових технологій і форм соціально-психологічної роботи з сім'ями, де є діти зазначеного контингенту, а також профілактики сімейного неблагополуччя; створення центрів соціальної адаптації для неповнолітніх правопорушників.

Вході реалізації цих завдань, центральне місце належало соціально-психологічному супроводу. Соціально-психологічний супровід - це

складний процес і для вихованця і для вихователя. Підліток повинен зацікавитися перспективою нового шляху. Психолог повинен повірити в підлітка, проаналізувати минуле, сьогодення і майбутнє вихованця, не докоряючи його минулим. Збудувати стратегію індивідуальної роботи по ресоціалізації підлітка-правопорушника допомагало не лише знання механізмів підліткової дезадаптації, але і визначення особливостей процесу позитивної соціальної адаптації. Тут йдеться насамперед, про включення підлітка в процес творчої діяльності. З цією метою ми проводили творчі заняття. Найбільш популярними видами діяльності творчості є образотворче мистецтво, хореографія, музика, ігри, створення казок і віршів. Хореографічні заняття дітей можна проводити навіть з малечю, оскільки здатність рухатися під музику розвивається у дітей вже впродовж перших двох років життя, отже у підлітковому віці ця діяльність є цілком доступна. Саме танці в будь-якому віці дуже добре впливають на розвиток у дітей психомоторики, зорово-просторової координації, музичного слуху. Музичне мистецтво також чинить позитивну дію на емоції і психіку дитини. Вправи, що проводяться під музику, викликають у дітей позитивні асоціації. Рухи підлітків стають впевненішими і плавнішими. Дитина, що слухає музику, концентрує свою увагу на звуках, стає уважною і зосередженою. Хореографія не лише учить дитину управляти своїм тілом, але активізує роботу моторної зони мозку, тобто закладає основу для нормального розвитку усіх психічних функцій.

Не менш важливим видом дитячої творчості є образотворче мистецтво: малювання, аплікація, ліплення тощо. Слід зауважити, що найбільш зручним засобом самовираження в даному випадку є саме малювання. Тому, попри те, що його процес нерідко супроводжується нанесенням зображень не лише на папір, але і на навколишні об'єкти, необхідно приділяти йому достатньо уваги. Ліплення і аплікація також важливі і цікаві для дитини, тому їх треба обов'язково вводити на додаток до малювання. Цікавим і корисним є також заняття для дітей, в процесі яких на одному аркуші паперу можна створювати зображення за допомогою різних матеріалів: пластиліну, фарб, природних матеріалів, кольорового паперу і матерії.

Важливою складовою соціальногосупроводу наших досліджуваних був психологічний тренінг з підлітками, який розрахований на 8 занять по 2,5 години кожне. Разом - 20 годин групової роботи. Тренінг тривав 4 місяці і включав вправи, що спрямовані на розвиток творчого потенціалу дітей. Наприклад, у вправі «Перевтілення» ведучий допомагав учасникові усвідомити свої проблеми, розмовляючи з ним на метафоричній мові його розповіді. Розпочинається ця вправа з того, що ведучий розкладає на стільцях або столі 12-15 різноманітних предметів (предметів повинно бути на 3-5 штук більше, ніж учасників

групи). Це можуть бути: ручка, носова хустка, м'яка іграшка, губна помада, дзеркало, гудзик і тому подібне. Завдання учасника - вибрати вподобаний предмет, а потім уявити собі, що він є цим предметом, і розповісти про предмет від першої особи. Наприклад: «Я - губна помада. Я живу в косметичці у неохайної хазяйки.»

Представлена вправа вимагає правильно організованого обговорення. Хід обговорення, природно, визначається наявним матеріалом (у вигляді оповідань учасників), що підлягає інтерпретації з боку ведучого групи. Крім того, що дитина ідентифікується з вибраним предметом, предмет ще служить маскою, яка дозволяє усунути бар'єр психологічного захисту і повніше розкритися. У цих оповіданнях в метафоричній формі часто представлені гострі внутрішньоособові або міжособові проблеми, що хвилюють автора. В ході обговорення ми використовували наступні запитання:

Що ви відчували, коли слухали розповідь?

Яка розповідь вам найбільше сподобалася (не сподобалася)?
Чим?

Що ви відчували, коли розповідали про вибраний предмет?

Що у своїй розповіді Вам подобається, а що - ні? Чому?

Відповіді на перші два питання є зворотнім зв'язком для учасника, а інші два - допомагають усвідомити приховані за розповіддю проблеми.

Наступна вправа: напишіть «Казку про себе». У цій казці має бути початок, середина і кінець. Якщо хочете, візьміть собі інше ім'я або ви можете представити себе тваринкою, птахом або щось ще. Почніть традиційним: «Була собі на світі...» Розвивайте сюжет і прийдіть до тог кінця, який вам спаде не думку.

Значний творчий потенціал несуть й вправи, які ми давали підліткам як домашнє завдання. Підліткам пропонували завести зошити-щоденники і виконувати різні завдання. Наприклад, закінчити фрази (сьогодні я зрозумів..., мене здивувало..., я відчув..., гадаю...; сьогодні мене дратувало..., мені дуже сподобалося...); намалювати свій настрій; продовжити розповідь тощо.

Домашні завдання - важливий етап в роботі групи, оскільки вони більшою мірою сприяють розвитку рефлексії через творчість. Ведення щоденника сприяє виникненню навички аналізувати свою поведінку і усвідомлювати свої почуття.

Результати наведеного вище соціального супроводу підлітків, що були звільнені з місць позбавлення волі показали, що ці діти пережили процес входження у позитивне соціальне середовище значно легше. Можливість творчого самовираження виступала як ресурс в ході їх ресоціалізації. Таким чином, наше припущення про те, що творчість - в найширшому сенсі - є взаємодія, що веде до корекції особистості підтвердилось. У нашому випадку,

тобто у роботі з підлітками, які відбули покарання, організація їх діяльності як творчості призвела до прогресивного, продуктивного й корекційного розвитку їх особистості. Завдяки цьому, підлітки стали більш особистісно зрілими, в них зросла здатність до рефлексії, цілепокладання, емпатії.

В ході реалізації індивідуальної програми супроводу для підлітків, які вчинили правопорушення і мають ризик продовження дезадаптивного розвитку, слід організувати мережу соціальної підтримки, що забезпечить їм можливість здійснення продуктивної діяльності. Необхідно залучити підлітка в соціальне проектування, творчу діяльність, створити йому ситуацію успіху.

Процес соціальної реадaptaції тривалий, він йде з різною швидкістю, його не можна форсувати. А.С. Макаренко [5] відмічав, що перевиховання вимагає великих сил, великих знань, і великого терпіння. Цей процес носить стрибкоподібний характер, його результати не видно одразу. Між початком ресоціалізації і набуттям стійкої нормативної поведінки може лежати дуже тривалий період. Проте, результатом цієї роботи стане зміна ставлення до свого минулого, що є ключовим моментом процесу ресоціалізації і корекції девіантної поведінки, після чого відбувається зміна цінностей і установок з асоціальних на соціально схвалювані.

Література

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте М.: Наука, 1968. – с. 37-56.
2. Гессен И.С. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. М.: Школа-Пресс, 1995. - 416 с.
3. Гройсман А.Л. Личность, творчество, регуляция состояний: руководство по театральной и паратеатральной психологии / М.: Магистр, 1999. - 284 с.
4. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982
5. Макаренко А.С. 'О воспитании' - Москва: Издательство политической литературы, 1990 - 416 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. – К.: «Либідь», 2011. – 520 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. – 326 с.
8. Шнейдер Л. Девиантное поведение детей и подростков. М., 2005